

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ І СВОБОДИ СОВІСТІ

М. БАБІЙ (Київ, Україна)

СВОБОДА СОВІСТІ ТА СВОБОДА РЕЛІГІЇ: СУЧАСНА ПАРАДИГМА

Проблемні питання, які пов'язані з концептуально-теоретичним осмисленням свободи совісті й, зокрема свободи релігії, та їх практичною реалізацією в історично-темпоральному вимірі зберігають свою гостроту, актуальність та суспільну затребуваність і сьогодні. Вони залишаються важливими об'єктами наукового, зокрема філософсько-релігієзнавчого та правового, дискурсу. Цим проблемам, їх сутнісній, концептуальній своєрідності присвячений значний масив наукової літератури, спеціальних досліджень та матеріалів міжнародних конференцій, симпозіумів.

Означена актуалізація уваги вітчизняних і зарубіжних філософів, релігієзнавців та правників, міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ПАРЄ та інших) до проблематики свободи релігії і свободи совісті в останні два десятиліття обумовлена цілим рядом факторів. Зокрема, посиленням і поглибленням глобалізаційних процесів, які, як цілеспрямоване „формування, універсальних загальнолюдських структур” [4, 304], актуалізують проблемні питання культурного та духовного, в т.ч. й релігійного виміру. Як показує цілий ряд досліджень, в означеному аспекті превалує так звана західноцентристська модель глобалізаційних змін у зазначених сферах. Глобалізація тим самим «виявляє ціннісні обмеження, тому що парадигматизує (виділено – М.Б.) лише частину ціннісного потенціалу цивілізаційного процесу» [4, 304]. Це відноситься й до такої фундаментальної цінності як свобода релігії, яка посилено пропагується в західноєвропейському парадигмальному вимірі. Такий підхід викликає протест й супротив, зокрема в країнах Сходу. Помітним у цьому зв'язку є прагнення значної частини світоглядних організацій та конфесій зберегти свою самобутність, свою незалежність та „неповторність самототожності”, а також до поглиблення межовості між суб'єктами, зокрема релігійного плюрального середовища. Зростає мобільність населення, посилюються міграційні процеси. Все це, у своїй сукупності, веде до подальшого „урізноманітнення релігійної картини світу”, до внутрішньої конфесійної диференціації. Слід зауважити, що й сьогодні світ ще не позбувся релігійної нетерпимості, переслідувань за релігійною ознакою. Відчутним є значне загострення останніми роками в окремих державах, зокрема в Європі, проблем вільного формування світоглядно-сислової (зокрема, віросповідної) бази буття особистості. Не зважаючи на те, що ідеал свободи релігії визнаний практично

в усьому світі, а його принципи легітимізовані, вони, на жаль, часто залишаються декларативними і нерідко поза межами правового поля.

Ці та інші фактори породжують необхідність, зокрема в теоретичному плані, зробити певну корекцію у змісті, структурі понять свобода совісті та свобода релігії, внести відповідні поправки в їх парадигму, яка визначає їх смислову специфіку, а також певну перспективу подальшого розвитку. Зауважимо, що саме поняття „парадигма” (від грецької *paradeigma* – приклад, зразок, система уявлень), що характеризує певну систему уявлень про предмет наукового дослідження, наукові досягнення, що у своїй основі визнаються науковою спільнотою і які є своєрідним модусом при його експлікації. У цьому аспекті слід відзначити, що сучасна парадигма свободи совісті, а також свободи релігії – це результат багатовікового розвитку, осмислення ідеї цих феноменів, надзвичайно складної практики реалізації їх принципів. Парадигма свободи совісті, як і свободи релігії, не є незалежна й самодостатня. Вона постає як наслідок дії (в процесі історичного формування) різних факторів об'єктивного і суб'єктивного виміру, має темпоральні межі, підлягає певному вдосконаленню та уточненню. Тобто йдеться про певну обґрунтовану визначеність позицій, концептуальних підходів, узгодженості щодо сутності свободи совісті та свободи релігії, теоретико-методологічні засади дослідження та інтерпретації.

Щодо парадигми свободи релігій чи свободи совісті в філософсько-етичному її розумінні, то існують різні парадигмальні їх модифікації. Хоча при цьому зберігається так зване „парадигмальне ядро”, яке властиве для всіх інтерпретацій означених феноменів: філософська, правова, політична, теологічна, релігієзнавча. Останні мають свої специфічні концептуальні засади, свої підходи та обґрунтування. В цьому аспекті можна вести мову про марксистську, ліберальну, консервативну, позитивістську парадигми свободи совісті та свободи релігії. Сьогодні, як показує аналіз літератури, превалує правова парадигма свободи совісті та свободи релігії, яка склалася історично й відображає юридично оформлені наявні концепти, які розкривають правові можливості свободи совісті, свободи буття релігій. Такий підхід є не лише важливим компонентом теорії права, а таким, що знайшов своє відображення у відповідних конституційних нормах, законодавчих актах багатьох держав світу та міжнародних документах щодо права на свободу думки, совісті, релігії, переконань.

Відзначимо, що історіософський аналіз розвитку, формування права, зокрема на свободу совісті та свободу віросповідання, показує, що означене право було генетично першим із прав людини, і яке докорінним чином впливало на їх констеляцію.

В міжнародних документах, зокрема „Загальній Декларації прав людини (1948р.), „Міжнародному пакті про громадянські і політичні права” (1966 р.), „Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань” (1981 р.), „Європейській конвенції з прав людини” (1950 р.) чітко сформоване сучасне „парадигмальне ядро” свободи совісті, свободи думки та релігії. Важливим у цих документах є те, що „свобода совісті все більше стала усвідомлюватися не лише як право сповідувати будь-які релігійні вчення або заперечувати їх, а як право на свободу думки, совісті, релігії, переконань, на вільне їх вираження, право вільного вибору і дотримання будь-якого світогляду (матеріалістичного, ідеалістичного, етичного). Саме ці нові нюанси в парадигмальному осмисленні свободи совісті появилися в роз'ясненнях, коментарях

до відповідних статей основних міжнародних актів, що відносяться до сфери свободи совісті, думки, релігії, переконань, де, зокрема, останні вживаються у широкому значенні.

Ведучи мову про парадигму свободи совісті чи свободи віросповідання, маємо також взяти до уваги і той факт, що при збереженні основних принципових положень цієї парадигми в правових актах багатьох держав, як правило, присутні національні версії трактування означених прав. Ще більшу сукупність таких нюансів, концептуальних положень щодо свободи совісті та свободи релігії зустрічаємо в теоретичних дослідженнях. І сьогодні автори останніх часто ігнорують різницю між свободою совісті і свободою віросповідання, розглядаючи їх як тотожні.

Вважаємо за необхідне у цьому зв'язку зупинитися на змісті означених понять, їх співвідносності.

Зауважимо, що коли говоримо про свободу совісті, то маємо на увазі перш за все філософсько-етичну категорію, що у своїй сутності перебуває в нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними, морально-етичними координатами буття людини. Це – духовна цінність, атрибутивна ознака особистості. Цілком логічно (і про це вже йшлося), що феномен свободи совісті розглядається як „первісна свобода, що лежить в основі всіх інших свобод”.

Як поняття „свобода совісті” характеризує внутрішню здатність людини осмислювати, оцінювати різні моральні, світоглядні, в тому числі й релігійні парадигми, вільно, без будь-якого зовнішнього примусу робити завізований власною совістю вибір, переводити їх ціннісно-сміслові параметри в площину своїх переконань, життєвих орієнтирів, забезпечити можливість безперешкодної її самореалізації на основі свого самовизначення.

В даному контексті категорія "свободи совісті" охоплює своїм змістом широку сферу духовного, світоглядного буття людини, в якій вона вільно самовизначається і самоактуалізується. Тобто, коротко кажучи, свобода совісті – це умова і можливість вільного духовного самовизначення особистості, її самореалізації. Це – основа її парадигми

Очевидним є той факт, що релігія в просторі означеної сфери постає лише як один з важливих її структурних елементів, однак не покриває її. Тому коли ми ведемо мову про проблеми вільного самовизначення і самореалізації людини в релігійній площині, то цей процес ми характеризуємо через поняття „свобода релігії”. Це дає можливість стверджувати, що поняття „свобода совісті” і „свобода релігії” тісно взаємопов'язані, однак не є тотожними. Вони співвідносяться як ціле (свобода совісті) і частина (свобода релігії). Свобода релігії постає як свобода релігійної совісті.

Варто ще раз підкреслити, що свобода релігії, будучи однією з важливих структурних складових свободи совісті, „стосується того, що є благом людського духу”, всього того, що має відношення до вільного функціонування релігії в суспільстві.

Відзначимо, що у самому визначенні поняття «свобода релігії» чітко проглядається її внутрішній і зовнішній аспекти. Суть її внутрішнього аспекту – це свобода самовизначення особистості в площині релігійних орієнтирів, цінностей. В даному контексті свобода постає як феномен повного внутрішнього самовизначення, як його умова і можливість.

Коли ми експлікуємо свободу релігії, то маємо передусім на увазі проблеми, пов'язані не тільки з віруючою людиною, яка вже здійснила свій вибір і самостверджується в системі конкретних релігійних координат приватно чи у певній релігійній спільноті, а із особистістю, яка ще не є віруючою (або ж знаходиться в ситуації заміни віросповідання), яка лише шукає істину у царині «вічних питань», сенс свого життя в релігії, свій шлях до Бога. Тобто йдеться про індивіда, який самовизначається в релігійній площині. Проблеми, які вирішує людина в ході цього складного інтропсихологічного, інтелектуального процесу, питання, які вона ставить сама собі, враховуючи свій життєвий, духовно-ціннісний досвід, аналіз і оцінку наявних альтернатив, свідчать про свободу її розуму, волі, совісті, про їх узгоджену здатність вільно шукати такі вирішення проблем, які могли б надати життю повного сенсу. Відзначимо, що такого роду пошук є для неї іманентною, глибоко духовною спонукою. Цей пошук постає як своєрідний «пробуджений запит духу», як потреба «все своє існування оперти на істині, визнаній остаточно, що дає впевненість і не підлягає ніяким сумнівам [1, 31]. Для багатьох людей такою істиною стає конкретне релігійне вчення, як вияв вільної реалізації «запиту духу», що відбувається через їхнє самовизначення, через вибір, який є його вузловим моментом.

Як справедливо наголошував відомий російський філософ І.А.Ільїн, „тільки вільне переконання має духовну силу і життєву вагу: тільки воно охоплює останню глибину особистості” [3, 370]. Таким чином релігійність виростає з „глибокого прагнення людини до істини” і є наслідком її вільного, особистого шукання Божественного. Отже, віра, релігійні переконання тільки тоді істинні, коли вони є результатом добровільного, самостійного вибору людей, коли вони постають „ділом закону, написаного в їхніх серцях” (Рим. 25:15). У результаті самовизначення, вільного вибору релігійні ідеї, цінності, орієнтири, сприйняті розумом, серцем та совістю набувають суб'єктивно-особистісного змісту і функціонують як своєрідний „живий орган” власного „Я” віруючої особистості. Цей процес надзвичайно складний. Він передбачає глибоку перебудову внутрішнього світу індивіда. Набуті релігійні переконання, цінності утворюють чіткий мотиваційний каркас самореалізації віруючої людини.

Релігійна самореалізація – це вільна, без будь-якого примусу публічна маніфестація особистістю своїх переконань і узгодження з їх суттю своїх вчинків, дій, життєдіяльності. Це - один з важливих структурних компонентів свободи релігії, принципова засада її парадигми. Остання набуває свого актуального (суспільного) буття саме в контексті релігійної самореалізації.

Свобода релігії виявляє себе як на особистісному рівні, так і на рівні релігійних спільнот. В особистісному, суб'єктивно-екзистенційному вимірі свобода релігії постає як свобода віросповідання. Інколи вживають поняття „свобода віровизнання”. Як перше, так і друге поняття вказує на належність віруючої людини до конкретної конфесії, сприйняття нею цілком конкретного віровчення. Зауважу, що в процесі релігійного самовизначення індивід вибирає не релігію взагалі, а конкретні релігійні цінності, орієнтири, парадигму певного віросповідання.

Богослови, зокрема католицької церкви, ведучи мову про віруючу особистість, її свободу в релігійному контексті, акцентують увагу саме на поняттях „свободи віросповідання”, „право на свободу віросповідання”. Структурно свобода віросповідання включає:

- свободу вибору людиною конкретного віросповідання;
- свободу мислити, вірити як того бажає особистість;
- свободу мати, приймати і змінювати віросповідання;
- свободу сповідувати свою релігію як приватно, так і публічно, індивідуально чи разом зі своїми одновірцями;
- свободу здійснення релігійних обрядів, культу, ритуалів, нормативних приписів свого віросповідання;
- свободу шукати, отримувати і використовувати релігійну інформацію;
- свободу одержувати релігійну освіту, забезпечувати навчання і виховання своїх дітей у відповідності з власними релігійними переконаннями.

Означені елементи структури свободи віросповідання уточнюють її парадигмальні складові, відображають особистісні аспекти цієї свободи. У своїй переважаючій більшості вони стосуються передусім сфери совісті особистості, а тому будь-яке втручання у цю царину з боку влади, інших осіб чи релігійних спільнот є незаконним і неприпустимим. Лише три з них: свобода сповідувати публічно свою релігію, свобода здійснення релігійних обрядів, ритуалів, культу; свобода проповідувати, поширювати основи свого віросповідання, себто ті, що потребують „індивідуально-колективних та прилюдно-приватних” зовнішніх виявів, підлягають правовому регулюванню і навіть обмеженню з боку держави.

Відтак обмежень може зазнавати, кажучи узагальнено, лише релігійна практика. Ці обмеження мають встановлюватися законом з чітко окресленою метою: бути необхідними у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі, та забезпечення належного визнання, захисту прав і свобод інших осіб.

Загальновідомо, що релігія є такою сферою життєдіяльності віруючої людини, де її суспільний характер виявляється найбільш рельєфно. Відповідні статті міжнародних правових документів, законодавчих актів, Конституції України, що стосуються свободи релігії беззастережно поширюють її і на релігійні спільноти, вказуючи на свободу для індивідів „...сповідувати свою релігію і переконання як одноособово, так і спільно з іншими... у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів і вчень”. Принцип „спільно з іншими” вказує на можливість для віруючої людини добровільно об'єднуватися зі своїми одновірцями в релігійні спільноти, „братства віри, поклоніння і служіння Богові”, з метою колективного сповідання релігії, „здійснення богослужіння, яке личить, на їхню думку, Богові і яке сприяє спасінню їхніх душ» [5, 34], а також для вільного здійснення культових дій, церемоніальних актів, ритуалів, обрядів, поширення основ свого віровчення, місіонерської та іншої релігійної діяльності.

Релігійна спільнота (релігійне об'єднання, громада, церква, деномінація, релігійна група тощо) є вільним утворенням громадян – одновірців, метою якого є задоволення їхніх релігійних потреб. Кожна така спільнота має свою внутрішню структуру, статут, який регламентує не тільки питання, пов'язані із сповіданням релігії, а і торкається проблем дисципліни, норм поведінки віруючих тощо. В даному контексті право на свободу релігії, що реалізується „спільно з іншими”, стосується „більшого, ніж простої арифметичної суми індивідів”. Воно охоплює „широке коло дій”, які значною мірою виходять за межі богослужбових.

Католицька церква, наприклад, відносить сюди свободу підтримувати своїх членів у релігійному житті, підтримувати їх навчанням, розвивати такі інституції, в яких їхні члени співпрацюють у тому, щоб уладнати своє життя відповідно до

релігійних засад...; свободу будівництва релігійних будівель та в набутті і використанні відповідного майна, тощо [1].

В релігієзнавстві свобода діяльності релігійних організацій характеризується через поняття „свобода церкви”. Зрозуміло, що включення до нього терміну „церква” є дещо умовним. Коректнішим було б вживати понятійний конструкт „свобода релігійних організацій (об'єднань)”, маючи на увазі всю поліваріантність їх вияву і враховуючи, що поняття "церква" не покриває наявне розмаїття видів (типів) релігійних спільнот. Слід враховувати також і те, що за своїм змістом воно неоднозначне.

У документах католицької та протестантських церков вживаються терміни „свобода релігійних спільнот”, „свобода Церкви”. Зокрема, в „Декларацію про релігійну свободу” включено окремий параграф „Свобода Церкви”, в якому наголошується на необхідності того, ”щоб Церкви користувалися такою свободою дій, якої вимагає турбота про спасіння людей... Свобода Церкви є головною вимогою у відносинах між Церквою і публічними властями, а то і цілим цивільним ладом... Церква також вимагає для себе свободи як спільнота людей, які мають право жити в цивілізованому суспільстві відповідно до приписів християнської віри” [1].

Узагальнюючи, слід сказати, що в робочому контексті доцільним є вживання уже конституційованого в релігієзнавстві поняття „свобода церкви”. Воно характеризує ступінь автономності, незалежності релігійних організацій в богослужбовій, культовій діяльності, формуванні їх внутрішнього устрою, структури управління, їх правовий статус, можливості вільної реалізації своєї місії і тих завдань, заради яких вони і створювалися. Іншими словами, воно, це поняття, відображає соціально-правові, політичні та економічні можливості автономного функціонування в державі церкви, релігійних об'єднань, громад та інших релігійних організацій.

Відзначимо ще раз, що свобода віросповідання - це вияв індивідуальної свободи, а свобода церкви - різновид свободи суспільної.

Поняття „свобода церкви” є одним з важливих компонентів структури свободи релігії, тісно пов'язане зі свободою совісті, але не входить до її структури.

У даному контексті права і свободи релігійних організацій слід розглядати як дериват від права кожного віруючого індивіда на свободу віросповідання.

Поняття "свобода церкви" включає структурно як свободу створення, управління, функціонування релігійних організацій, свободу богослужбової практики, так і свободу господарської, фінансової, благодійної діяльності. До структури свободи церкви також входять:

- свобода релігійних організацій засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів;
- свобода виховувати, навчати, призначати і замінити свій персонал згідно своїх вимог і стандартів;
- свобода запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші у пожертвування;
- свобода вступати в консультації з іншими релігійними культами, установами та організаціями, в тому числі і зарубіжними, з метою співпраці і досягнення кращого розуміння потреб та прав і свобод;
- свобода створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;

- свобода виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами, ритуалами, традиціями;
- свобода створювати релігійні навчальні заклади, недільні школи, вести викладання з питань релігії;
- свобода організованої місіонерської діяльності, поширення релігійної віри, основ того чи іншого віросповідання.

Цей перелік елементів структури свободи церкви, а отже й свободи релігії, можна було б продовжити. Їх кількість та сутність не є величинами статичними, а змінними, що детермінується різними факторами соціального, економічного та політичного плану, процесами, що відбуваються в релігійній сфері, зокрема її плюралізацією, і залежать від стану державно-церковних відносин.

Зауважимо, що свобода церкви, означені елементи її структури в частині, що виходить за межі чисто канонічної сфери (форм, методологій богослужбової практики, культової діяльності в просторі зазначених вище обмежень), знаходиться під контролем держави і регулюється нею через систему як спеціальних законодавчих нормативних актів, так і через загальне галузеве законодавство, де викладені норми, обставини, які вказують на межі, в яких мають діяти релігійні спільноти, їх права. Відзначимо, що держава не втручається у внутрішнє життя релігійних організацій, якщо вони діють у рамках законів. При цьому в центрі уваги мають бути передовсім права і свободи людей, які є членами цих віросповідних об'єднань.

Таким чином релігієзнавче осмислення сутності, структури як самого поняття "свободи релігії", так і змісту елементів, що творять його архітектоніку, формують його парадигму дає можливість здійснити диференційований аналіз такого важливого і достатньо складного феномена, яким є свобода релігії, а в цьому контексті й свобода совісті.

Використані джерела:

1. Декларация о религиозной свободе // Второй Ватиканский собор. Конституции, Декреты, Декларации. – Брюссель, 1992.
2. Енцикліка "Fides et Ratio" святийшого отця Івана-Павла II // Віра і розум – двоє крил людського духу. – К., 2001.
3. Ильин И. А. Путь к очевидности. – М., 1993.
4. Кримський С.Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства – К., 2007. – С. 304.
5. Локк Д. Письмо о веротерпимости // Английское свободомыслие Д. Локк, Д. Толанд, А. Коллинз. – М., 1981.